

راهکارها و موانع قانونی و اجرایی در اعمال قوانین بانکداری اسلامی و غیر ربوی

محمد اکبری

کارشناسی ارشد حقوق مالی-اقتصادی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد فیروزآباد

چکیده

هدف از پژوهش حاضر راهکارها و موانع قانونی و اجرایی در اعمال قوانین بانکداری اسلامی و غیر ربوی می باشد که «نظام بانکداری» در کشور ما، طی دو دهه گذشته، با موانع و نارسایی هایی مواجه بوده و منطبقا به جای هر گونه حرف و سخن ، باید صاحب نظران با ژرف نگری و ریشه یابی مشکلات و معضلات فراروی این پدیده، راهکارهای عملی را برای رفع دشواری های موجود ارائه دهند و مقامات ذیربط با یک اقدام جدی و مسئولانه گام های مؤثر و کارسازی در تعالی و پیشرفت آن بردارند. روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی می باشد که متون مختلف مورد تجزیه و تحلیل و نهایتا نتیجه گیری قرار خواهند گرفت. یافته های این پژوهش حاکی از این است که: قوانین بانکداری اسلامی و بدون ربا با موانع قانونی از جمله: عدم تبیین قلمرو شمول قانون بانکداری بدون ربا، متأثر شدن قانون از وضعیت اقتصادی اول انقلاب به ویژه از نگرش دولتی بودن بانکها، عدم قابلیت برای طراحی الگوهای متناسب با انواع مؤسسه های اعتباری بانکی و غیربانکی، عدم جامعیت قانون درباره هدف ها و سلیقه های سپرده گذاران، عدم جامعیت و نارسایی قانون درباره هدف ها و سلیقه های متقاضیان تسهیلات و عدم جامعیت و نارسایی ابزارهای سیاست پولی استفاده شده در قانون مواجه است. همچنین قوانین بانکداری اسلامی و بدون ربا با موانع اجرایی از جمله: بی توجهی به نظارت شرعی، موانع نهادی، ساختاری و سازمانی، نبود استانداردها حسابداری و حسابرسی خالص بانک های اسلامی، نبود راه حلی جامع در مسأله تأخیر پرداخت، چالش های نرخ سود علی الحساب، نقص در تأمین عدالت توزیعی و ... روبروست. همچنین اسلامی شدن نظام بانکداری در کشور فرآیندی تدریجی و زمان بر است و نیازمند برنامه بلند مدت تحول در نظام بانکی می باشد.

واژگان کلیدی: بانکداری اسلامی، سود، بهره و ربا، نرخ سود بانکی، بانکداری بدون ربا

مقدمه

بانکداری اسلامی یکی از رو به رشدترین بخش های صنعت بانکداری است که در اکثر کشورهای اسلامی در میان افرادی که از بهره‌گريزان هستند، جایگاه خاصی دارد. این نظام به طور کلی شبیه بانکداری ربوی است اما بهره در آن جایی ندارد و بر پایه معامله های واقعی میان گیرندگان تسهیلات و سپرده گذاران استوار است و سود بانک براساس مقررات و اصول اسلامی به عنوان حق الوکاله است. در برابر نظام بانکداری ربوی در جایگاه واسطه مالی میان سپرده گذاران و وام گیرندگان عمل می کند و پول سپرده شده به وسیله مشتریان را در اختیار وام گیرندگان قرار می دهد. درآمد این نظام از تفاوت بهره دریافتی از وام گیرندگان و بهره پرداختی به سپرده گذاران حاصل می شود. هر چند بانک هزینه هایی مانند هزینه های بالاسری و حقوق پرسنل را نیز شامل می شود. به این ترتیب، درآمد خالص بانک از تفاوت درآمدها و هزینه ها قابل محاسبه است؛ به عبارت دیگر، نظام بانکداری ربوی بر مبنای مبادله هیناشی از بهره استوار است.

بانک های اسلامی به علت پرهیز از نوع فعالیت های بانکی در دریافت بهره از وام ها یا پرداخت بهره به سپرده ها، از دیگر بانک ها متمایز هستند. بانک های اسلامی نیز مانند دیگر واسطه های مالی با تخصیص پس اندازهای سرمایه گذاران در ارائه خدمات مالی گیرندگان تسهیلات به کسب سود می پردازند و به جای دریافت نرخ ثابت از وام گیرندگان، به تناسب قراردادهای واقعی در سود و زیان معامله های تجاری با سرمایه گذاران شریک می شوند و سهم سودشان را با سرمایه گذارانی که در بانک، سپرده گذاری کرده اند، تقسیم می کنند. با این وصف، نرخ بازدهی که از پیش محاسبه می شود، متغیر بوده و به تمام مجموعه معامله های تجاری بستگی دارد و با نرخ ثابت از پیش تعیین شده ای مانند بهره ارتباطی ندارد.

اهمیت بانک در نظام پولی کشور از یک طرف و حرمت ربا از طرف دیگر، قانونگذاران کشور را در دهه های اخیر بر آن داشت با تصویب ممنوعیت ربا در نظام بانکی، نظام مالی جدیدی را بر اساس قراردادهای شرعی طراحی کنند و حدود سی و چند سال این نظام در ایران در قالب قانون بانکداری بدون ربا مصوب ۱۳۶۲ در حال اجراست. در ماده یک قانون عملیات بانکی بدون ربا «استقرار نظام پولی و اعتباری بر مبنای حق و عدل (با ضوابط اسلامی) به منظور گردش صحیح پول و اعتبار در جهت سلامت و رشد و توسعه اقتصادی کشور» به عنوان یکی از هدف ها معرفی شده است، اما با گذشت بیش از سی سال از اجرای این قانون به نظر می رسد در اصل معیارها و شاخص های لازم در این باره طراحی نشده است؛ در نتیجه، نمی توان کارکرد نظام بانکی را با این رویکرد ارزیابی کرد.

مبانی و مفاهیم نظری

مفهوم بانکداری

از آنجایی که یکی از هدف های کلان نظام اقتصادی، عدالت و رشد اقتصادی است، «بانک» به عنوان مؤسسه ای اقتصادی که در ساختار اقتصادی جامعه نقش کلیدی دارد، دارای اهمیت فراوان است؛ زیرا سرمایه های راكد را در اختیار مؤسسه های اقتصادی قرار می دهد. البته هیچ تفاوتی میان بانک تجاری و بانکداری اسلامی وجود ندارد. یگانه تفاوت این است که در بانکداری اسلامی، مسائل شرعی رعایت می شود.

تأمین مالی اسلامی، نظامی مالی، مبتنی بر دارایی می باشد که در آن، پشتوانه تمام معاملات، بایستی منابع سرمایه ای و موجودی کالا باشد ولیکن بانکداری اسلامی، صنعتی می باشد که از طریق معرفی استانداردهایی که هم سطح استانداردهای معرفی شده به وسیله بانکداری متعارف و صنعت مالی است، خود را رشد داده است.^۱

۱- منظوری، آزاده، آقاجانی، معصومه ۱۳۹۲، تحول از بانکداری ربوی به بانکداری اسلامی: چپستی و کارایی، نخستین کنفرانس ملی توسعه مدیریت پولی و بانکی تحول در مدیریت نظام بانکی، گامی به سوی حماسه اقتصادی، تهران، مرکز همایش های بین المللی صدا و سیما، ص ۴.

مفهوم سود، بهره و ربا

واژه شناسی مفاهیم و اصطلاحات بکار رفته در متن «قانون عملیات بانکی بدون ربا»، از جمله نکات و مواردی است که در شناخت ساختار قانون، باید در نظر گرفته می‌شد. بیتوجهی به این موضوع، موجب شده تا هم اکنون بعد از گذشت بیش از ۱۹ سال از تصویب قانون مورد بحث، در بعضی از مفاهیم و اصطلاحات استفاده شده از متن قانون، سوء تفاهم و در واقع، سوء تعبیرهایی وجود داشته باشد.

تعیین نرخ سود بانکی با لحاظ موازین فقهی

از نظر فقهی، در شرایط عادی و طبیعی اقتصاد، کسی حق تعیین کردن نرخ برای بانک ها و دیگر مؤسسات اعتباری ندارد. در صورتی که شرایط غیرعادی همچون انحصار منابع پولی یا تبانی بانک ها و دیگر مؤسسه های اعتباری برای بالا بردن سود پیش آید، مسئولان امر می توانند با رعایت مصالح کل جامعه از جمله منافع سپرده گذاران، متقاضیان تسهیلات و با رعایت ارزش خدمات بانک، متناسب با قیمت بازار برای سپرده ها، تسهیلات و سایر خدمات بانکی قیمت تعیین نمایند.

ممکن است این پرسش مطرح می شود که با توجه به شرایط اقتصادی کنونی ایران، به ویژه در بخش پول و بانکداری یا دولت یا سایر نهادهای حکومتی حق قیمت گذاری نسبت به نرخ های سود بانکی را دارند؟ و اگر دارند، تحت کدام عنوان فقهی و با چه ضوابطی است؟ برای پاسخ به این سؤالات موارد ذیل باید مورد توجه قرار گیرد.

از بانکداری بدون ربا تا بانکداری اسلامی

برای آنکه به تفاوت «بانکداری اسلامی» و «بانکداری بدون ربا» پی ببریم، باید به این نکته مهم توجه گردد که توصیه و رهنمودهای اسلام در زمینه اقتصاد مالی محصور و منحصر به حذف ربا نیست و مباحثی فراتر از این را شامل می‌شود؛ به عبارت دیگر، باید توجه نمود که هدف بانکداری بدون ربا، انجام عملیات بانکی به دور از هرگونه شبهه ربا می‌باشد، در حالی که اهداف وسیع بانکداری اسلامی ریشه در اهداف اقتصاد اسلامی دارد و به طور پیوسته منشأ این نوع اهداف نیز در اهداف عالیه مکتب اسلام نهفته است. با این تفاسیر برقراری قسط، عدالت، انصاف و ریشه‌کنی تبعیض، رعایت حقوق ذینفعان و برقراری اخلاق در ابعاد اجتماعی و نیز حتی زیست محیطی، برقراری زمینه‌های رشد و توسعه و دستیابی به استقلال و خوداتکایی اقتصادی از جمله اهداف بانکداری اسلامی به شمار می‌رود.^۲

از آنجایی که فعالیتهای نظام بانکداری اسلامی نیز باید منشعب از اهداف بانکداری اسلامی باشد، میتوان دریافت که افزون بر فعالیتهای مشروع متداول بانکی، فعالیتهای بانکداری اسلامی در مواردی همچون: توزیع عادلانه تسهیلات و خدمات بانکی بین بخشها و اقشار مختلف جامعه، تعیین عادلانه نرخهای سود تسهیلات و سپردهها متناسب با شرایط اقتصادی جامعه، تقید به موازین اخلاقی همچون صداقت، شفافیت، امانتداری، انضباط و نظم، وفای به تعهدات و پیمانها، مسئولیتپذیری، پاسخگویی و قانونگرایی، رعایت حقوق مشتریان و حفظ احترام و کرامت آنان، صیانت از اسرار مشتریان، رعایت حقوق کارمندان و مدیران بانکی و برقراری نظام عادلانه ارتقاء و دستمزد و پاداش برای آنان، رعایت حقوق سهامداران بانکی، رعایت اخلاق در مراودات بین بانکی، نظارت بر تبلیغات و سیاستگذاریهای بانکی به منظور صیانت از فرهنگ اسلامی جامعه، صیانت از محیط زیست با اولویتهای به تأمین مالی بنگاههای تولیدکننده مواد پاک و محدودسازی تأمین مالی بنگاههای تولیدکننده مواد آلاینده، حمایت سیاستگذاریهای بانکی از روند رشد، توسعه و ثبات اقتصادی و تقلیل اثرات شوکهای مخرب اقتصادی، تقویت و حمایت از تولید ملی به منظور دستیابی به خوداتکایی و استقلال اقتصادی در برابر سلطه بیگانگان و مواردی از این دست، تجلی مییابد؛ بنابراین میتوان چنین نتیجه گرفت که اجرای کامل عملیات بانکداری بدون ربا تنها یکی از گامهای تحقق

^۲ - افشار، فریبا، باقری، مصطفی، پیشین، ص ۸۰.

بانکداری اسلامی است و نظام بانکداری کشور بایستی جهت برآورده شدن سایر بخشهای بانکداری اسلامی فعالیتی مجدانه از خود نشان دهد

رفع مانع در جهت اجرای درست (و نه صوری بودن) اجرای بانکداری بدون ربا

الف. ارائه عقود اسلامی به صورت متنوع به سرمایه گذاران به نحوی که انگیزه برای وارد شدن در معاملات صوری کاهش یابد؛

ب. درنظرگرفتن وظیفه نظارت شرعی برای واحد نظارت بانک مرکزی و ارائه ابزارها و تصویب قوانین مورد نیاز؛

ج. فرهنگسازی و تفهیم این نکته به ذی نفعان نظام بانکی که صوری سازی قراردادها موجب بطلان عقود و عدم امکان تصرف متقاضی در وجوه می شود.

د. تدوین مقررات و آیین نامه ها به نحوی که به کاهش ریسک نکول در نظام بانکی منجر شود؛

ه. تشکیل بانک جامع اطلاعات مشتریان و ایجاد تدابیر تشویقی و تنبیهی جهت جلوگیری از به تأخیر افتادن تأدیه منابع بانکی. به عنوان مثال، در نظر گرفتن رتبه اعتباری مثبت برای وام گیرندگانی که منابع را به موقع به بانک باز می گردانند و در مقابل، رتبه اعتباری منفی برای نکول کنندگان، می تواند یکی از این تدابیر باشد. واضح است که این رتبه های اعتباری می تواند در تصمیم به وام دادن مجدد به فرد تأثیرگذار باشد و کمیته مشورتی بانکداری اسلامی در بانک مرکزی، ضمن برگزاری جلساتی با فقها و صاحب نظران اقتصادی، جهت حل چالش جریمه تأخیر تأدیه الگوی مناسب فقهی اقتصادی، ارائه دهد.

کمک به تشکیل یک نظام نظارتی کارآمد

الف. استفاده از تجارب سایر بانک های اسلامی و مؤسسات بین المللی، به عنوان نمونه تجربه مؤسسه حسابداری و حسابرسی بانک های اسلامی؛

ب. تشکیل نشست های هم اندیشی بین متخصصین حسابداری و حسابرسی و متفکرین بانکداری و مالیه اسلامی در بانک مرکزی به منظور دستیابی به استانداردهای حسابداری و حسابرسی بهینه برای بانک های کشور.

ج- پیشنهاد می شود بانک مرکزی با همکاری دولت محترم، مقدمات تشکیل مؤسسات تقویت کننده در نظام بانکداری اسلامی در کشور را فراهم نماید. مؤسسات تقویت کننده، مؤسساتی هستند که با هدف کمک به بانک های اسلامی در راستای اجرای صحیح بانکداری بدون ربا تشکیل می شوند.

برخی از این مؤسسات عبارت اند از: مؤسسات رتبه بندی مشتریان، مؤسسات نظارت بر اجرای عقود مختلف، مؤسسات پیگیری مطالبات معوق و غیره؛

ه. گرچه متولی امر آموزش و اصلاح آن در کشور، وزارت آموزش و پرورش و وزارت علوم، تحقیقات و فناوری می باشند، اما نهادهای آموزشی و پژوهشی وابسته به بانک مرکزی نیز می توانند با ارائه دوره های تحصیلات تکمیلی برای دانشجویان و همچنین برگزاری دوره های تخصصی برای مدیران، زمینه های اصلاح نظام آموزش رشته اقتصاد و مدیریت مالی را در کشور فراهم نمایند؛

و. پیشنهاد می شود رسانه های گروهی، از جمله صدا و سیما، ضمن تولید برنامه های آموزشی و دعوت از صاحب نظران، زمینه های آشنایی عامه مردم با مبانی بانکداری اسلامی را فراهم نمایند.

ی.

رفع نقص در تأمین عدالت توزیعی

یکی از مهم ترین ارکان اقتصاد اسلامی برقراری عدالت توزیعی در جامعه اسلامی است. نظام بانکداری اسلامی به عنوان یکی از مهم ترین زیرمجموعه های اقتصاد اسلامی، در تخصیص منابع جهت تأمین و پشتیبانی مالی فرآیندهای تولیدی و رفع نیازهای مصرفی وظیفه خطیری برعهده دارد و لازم است توزیع خدمات مالی به افراد مختلف به صورت عادلانه صورت گیرد. در واقع، لازم است نظام مالیه اسلامی در کشور به نحوی اصلاح شود که تمامی افراد (فقیر و یا غنی) که شایستگی تأمین مالی را دارند، بتوانند از آن بهره مند باشند. متأسفانه وضع موجود نظام بانکی در کشور در این زمینه چندان رضایت بخش نیست. پایین بودن وام های پرداختی قرض الحسنه و استفاده از سپرده های قرض الحسنه پس انداز در فعالیت های سودده نشانه هایی از عدم توجه کافی به عدالت توزیعی در نظام بانکداری بدون ربا در کشور است.

الف. ترویج فرهنگ قرض الحسنه و توجه ویژه به بانک ها و صندوق های قرض الحسنه؛

ب. نظام بانکی با استفاده از تجربه موفق تأمین مالی خرد در سطح بین المللی به منظور ارائه وام به فقرای تولیدی به صورت گروهی توجه ویژه داشته باشد. این کار می تواند از طریق تشکیل بجه ها و یا شعب تأمین مالی خرد در بانک های کشور انجام شود. وظیفه این شعب می تواند ارائه تسهیلات بر اساس عقود اسلامی به فقرای تولیدی به صورت گروهی باشد. این کار، مکمل وظیفه صندوق های قرض الحسنه است که اکثرا وام های مصرفی در مبالغ کوچک به فقرا می دهند. در ادبیات اقتصاد اسلامی، تحقیقات خوبی در این رابطه انجام شده است و تجارب مفیدی نیز در این زمینه وجود دارد که می تواند برای نظام بانکی در کشور ما قابل استفاده باشد

هدف تحقیق

ارائه راهکارهای پیشنهادی در جهت اصلاح نظام بانکداری بدون ربا.

ادبیات تحقیق:

سید علی اصغر هدایتی، ۱۳۷۷، در مقاله ای با عنوان «آسیب شناسی نظام بانکی در دو دهه تجربه بانکداری بدون ربا در ایران»: در این مقاله با بررسی آسیب شناسی بانکداری کشور از لحاظ شکل: شکل حقوقی و شکل سازمانی و محتوا (ابزارهای مالی، ماهیت و نوع عملیات و ...)، نتیجه گیری شده است که مجموعه کاستی ها، نارسایی ها و ناهنجاری های موضوع بحث این مقاله، در یک ارتباط ارگانیک، نظام بانکی کشور را در وضع نامطلوبی قرار داده است که این ضرورت قطعی و اجتناب ناپذیر بازنگری جامع در کل نظام، ارایه نظرات اصلاحی و پیشنهادی سازنده را در رفع تنگناها و نقایص یاد شده در متن مقاله، ایجاب می نماید.

سمیه یدالهی وثیق، ۱۳۹۰، «مقایسه عملکرد بانکداری قبل و بعد از اجرای قانون بانکداری بدون ربا»، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم اقتصادی، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصاد دانشگاه الزهراء: این تحقیق با استفاده از شاخص هایی چون بازده دارایی ها و بازده سرمایه صاحبان سهام (به عنوان شاخص های سودآوری) و نسبت تسهیلات بر روی دارایی (شاخص ریسک اعتباری)، عملکرد نظام بانکی ایران به عنوان نمونه، بانک ملی را طی سالهای (۱۳۶۳ - ۱۳۵۸) مقطعی که نظام بانکی متعارف در ایران حاکم بوده است و (۱۳۸۷ - ۱۳۶۴) مقطع زمانی که قانون عملیات بانکی بدون ربا در ایران اجرا گذاشته شده است را مطالعه و مقایسه می نماید.

۱۳۹۵

هاشمی منش، سیدعباس، ۱۳۹۳، «بررسی راهکارهای حقوقی توسعه بانکداری اسلامی» پایان نامه دانشگاه آزاد اسلامی واحد دامغان، با اشاره به موضوع نتیجه می گیرد: سیستم بانکی به منزله نبض تپنده در اقتصاد هر کشور است و درست به همین علت است که نارساییها و نواقص موجود در این نظام مستقیما بر بخش های عمده اقتصادی تأثیر می گذارد. نظام بانکداری کنونی در ایران از جهت وفق با مقررات بین المللی دارای مشکلات فراوانی است. در حقیقت، طراحان نظام بانکی جدید در ایران، با ایجاد قراردادهای ترکیبی جدید اقدام به شبیه سازی نظام بهره نموده اند که این خود، آفات زیادی را برای نظام اقتصادی و بانکی کشور به ارمغان آورده است. نکته مهم در بررسی مشکلات نظام بانکداری کنونی کشور این است که بدانیم منبع ثنوری نظام بانکداری فعلی، قانون بانکداری بدون ربای مصوب سال ۱۳۶۲ می باشد و این قانون به هیچ وجه نتیجه نگاه فلسفی به احکام اقتصادی اسلام نیست. علاوه بر آن، چالش های دیگری نیز در این رابطه وجود دارند که بعضی از آنها مشکلات اجرایی هستند که ناشی از بد عمل کردن نظام اجرایی بانکداری کشور است و برخی دیگر نیز ربطی به بانکداری اسلامی ندارد و کما بیش تمام بانکهای دنیا با آن مواجه هستند.

روش تحقیق

در این مقاله علاوه بر یادداشت برداری (فیش برداری) برای یافتن اطلاعات بیشتر درباره این موضوع به نرم افزارها و سایت های مرتبط با موضوع مراجعه می شود.

در تجزیه و تحلیل اطلاعات این پژوهش، چارچوب نظری و مبانی تحقیق از طریق قیاسی به طریق کتابخانه، مقالات، مجلات و اینترنت حاصل شده و آزمون فرضیه تحقیق و جمع آوری اطلاعات به صورت استقرایی انجام گرفته است.

نتیجه گیری

قوانین بانکداری اسلامی و بدون ربا با موانع قانونی از جمله: عدم تبیین قلمرو شمول قانون بانکداری بدون ربا، متأثر شدن قانون از وضعیت اقتصادی اول انقلاب به ویژه از نگرش دولتی بودن بانکها، عدم قابلیت برای طراحی الگوهای متناسب با انواع مؤسسه های اعتباری بانکی و غیربانکی، عدم جامعیت قانون درباره هدف ها و سلیقه های سپرده گذاران، عدم جامعیت و نارسایی قانون درباره هدف ها و سلیقه های متقاضیان تسهیلات و عدم جامعیت و نارسایی ابزارهای سیاست پولی استفاده شده در قانون مواجه است.

لازم است مقدمات تأسیس نهاد ناظر فقهی شرعی تحت عنوان «شورای فقهی بانکداری اسلامی» که به ویژه در دو قالب قانونگذاری و نظارت در حوزه فعالیت های مؤسسه های مالی مشارکت مستقیم و مستمر داشته باشند، فراهم شود، اما تکلیف اینکه نهاد پیش گفته، فقط در سامانه تشکیلاتی بانک مرکزی قرار گیرد یا افزون بر آن کمیته هایی در تمام بانک ها و مؤسسه های پولی و بانکی داشته باشند، باید به وسیله قوانین مربوطه تعیین شود.

نهاد تخصصی شورای فقهی بانکداری اسلامی می تواند با پدید ساختن فضای اطمینان و پوشش ریسک شریعت برای مشتریان بانک های اسلامی، تدوین صحیح قوانین و دستورالعمل ها بر اساس فقه اسلامی و طراحی و نظارت بر ابزارهای جدید و ارائه ی راهکارهای متناسب با نیاز افراد متدین، مشروعیت و کار بانکها را در هر سه زمینه ی جذب سپرده ها، تخصیص منابع و ارائه خدمات بانکی، افزایش دهد.

ارائه پیشنهادات:

- تشکیل کمیته های فقهی در شعب مرکزی تمامی بانک های فعال در اقتصاد کشور (مانند اکثر بانکهای اسلامی فعال در سایر کشورها)؛ یکی از وظایف مهم این کمیته ها، معرفی عقود اسلامی به ذینفعان نظام بانکی است؛
- در نظر گرفتن معیارهای مرتبط با فهم بانکداری اسلامی در جذب مدیران و کارکنان نظام بانکی؛
- برگزاری دوره های آموزشی برای مدیران و کارمندان بانکی توسط کمیته مشورتی بانکداری اسلامی در بانک مرکزی.
- برنامه های آموزشی در رسانه ملی؛ میزگردهای تلویزیونی، پاسخ به سؤالات مردم در زمینه بانکداری بدون ربا و همچنین تهیه فیلم های توجیهی به زبان ساده از جمله آموزش های عمومی و همگانی می باشد.
- ایجاد مکانیزم اطلاع رسانی در داخل شعب.
- آموزش رؤسای شعب و کارمندان بانکی در شناخت صحیح و تخصصی از بانکداری بدون ربا.
- تأسیس رشته بانکداری اسلامی در دانشگاههای کشور.

منابع

۱. امیراصلانی، اسدالله، ۱۳۹۳، مجموعه مقالات سومین سمینار بانکداری اسلامی، تهران: انتشارات آگاه.
۲. توتونچیان، ایرج، ۱۳۹۴، اقتصاد پول و بانکداری، تهران: مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی.
۳. صدیقی، محمد نجات الله، ۱۳۸۷، ربا، بهره بانکی و حکمت تحریم آن در اسلام، مترجم: حسین میثمی، تهران: انتشارات امام صادق (ع).
۴. عرفانی، محمود و جعفری، امین، ۱۳۹۴، حقوق بانکی تطبیقی، تهران: انتشارات جنگل.
۵. علوی، سید یحیی، ۱۳۸۸، بانکداری بدون ربا، تهران: انتشارات امام صادق (ع).
۶. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۹۵، حقوق مدنی: مشارکت ها- صلح، تهران: انتشارات گنج دانش.
۷. کاشانی، سید محمود، ۱۳۸۶، بررسی حقوقی، چارچوب عملیات بانکی بدون ربا، مجموعه سخنرانی ها و مقالات هشتمین سمینار بانکداری اسلامی، تهران: مؤسسه بانکداری ایران کاشانی.
۸. گلریز، حسن، ماجدی، علی، ۱۳۸۴، پول و بانک از نظریه تا سیاست گذاری، تهران: مؤسسه بانکداری ایران.
۹. موسایی، میثم، ۱۳۷۹، بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران، تهران: مؤسسه تحقیقاتی پولی و بانکی بانک مرکزی.
۱۰. موسویان، سید عباس، ۱۳۹۰، طرح تحول نظام بانکی اطلاع قانون و الگوی عملیاتی بانکداری بدون ربا، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

14. De Bruin, L., Roberts-Lombard, M., & De Meyer-Heydenrych, C. (2021). Internal marketing, service quality and perceived customer satisfaction: An Islamic banking perspective. *Journal of Islamic Marketing*, 12(1), 199-224.
15. Frye, W. D., Kang, S., Huh, C. & Lee, M. J. M. (2019). What factors influence Generation Y's employee retention in the hospitality industry? An internal marketing approach. *International Journal of Hospitality Management*, 102-352.
16. Mainardes, E. W., Rodrigues, L. S., & Teixeira, A. (2019). Effects of internal marketing on job satisfaction in the banking sector. *International Journal of Bank Marketing*.
17. Mazzarolo, A. H., Mainardes, E. W., & Montemor, D. S. (2021). Effects of internal marketing on strategic orientations in the banking sector. *International Journal of Bank Marketing*.
18. Nemteanu, M. S., & Dabija, D. C. (2021). The influence of internal marketing and job satisfaction on task performance and counterproductive work behavior in an emerging market during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(7), 3670.
19. Papadas, K. K., Avlonitis, G. J., Carrigan, M., & Piha, L. (2019). The interplay of strategic and internal green marketing orientation on competitive advantage. *Journal of Business Research*, 104, 632-643.

20. Raza, S. A., Umer, A., Qureshi, M. A., & Dahri, A. S. (2020). Internet banking service quality, e-customer satisfaction and loyalty: the modified e-SERVQUAL model. *The TQM Journal*, 32(6), 1443-1466.
21. Supriyanto, A., Wiyono, B. B., & Burhanuddin, B. (2021). Effects of service quality and customer satisfaction on loyalty of bank customers. *Cogent Business & Management*, 8(1), 1937847.
22. Yeum, M., Wee, K., & Bang, W. (2020). The effect of internal marketing on competitive advantage as organizational coaching—the mediating effect of service innovation. *Journal of System and Management Sciences*, 10(1), 62-71.